

УДК 321.1(32)(091)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ДЕРЖАВУ ТА ПОЛІТИКУ У ДжЕРЕЛАХ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Вікторія Бунь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто особливості трактування джерел влади та механізмів легітимації держави у джерелах політичної думки Стародавнього Єгипту, а саме у «Повчанні Птахотепа», «Посланні гераклеопольського царя своєму синові Мерікара», «Реченні Іпусера», «Пророцтві Неферті».

Ключові слова: Стародавній Єгипет, «Повчання Птахотепа», «Послання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара», «Речення Іпусера», «Пророцтво Неферті».

Попри різноманіття ідей, концепцій та форм їх втілення у суспільно-політичну реальність політична думка характеризується високим рівнем неперервності, логічності та послідовності. Політичне мислення людства еволюціонує зберігає дивовижну спадкоємність, а політичні ідеї виникнувши одного разу, з високим рівнем імовірності актуалізуються в іншій частині світу і в іншу історичну епоху. Водночас, політична думка, розповідаючи про ідеї, погляди, концепції стосовно шляхів завоювання та реалізації влади у специфічних, конкретно-історичних умовах, просто не може існувати поза політичною організацією суспільства. Перші держави, а отже перші ідеї про особливості владних відносин, різних форм державного врядування з'явилися на теренах Стародавнього Сходу. Саме цей факт, змушує дослідників повертатися до аналізу політичного мислення у Стародавньому Єгипті.

Особливістю реалізації політичної влади в Єгипті була надзвичайна її централізація. Влада царя була абсолютною, що особливо помітно в епоху Стародавнього Царства. Називали царя Перо, що означало великий дім і дійшло до нас у грецькому варіанті – фараон. Держава в особі царя володіла величезною кількістю землі, рабів, що і породжувало абсолютну, деспотичну владу, у межах якої свободою володів лише суб'єкт влади, всі решта були рівними у своїй несвободі перед володарем. Надзвичайна роль фараона в системі управління пояснювалась надприродним його походженням. Цар оголошувався не просто представником Бога на землі, а смертним Богом. Фараон зосереджував у своїх руках всю повноту як світської так і духовної влади, виступав посередником між богами та людьми, джерелом сакральності, що спричиняло тісне поєднання, фактично ототожнення політичної та культової систем. Це породжувало таку особливість суспільно-політичного мислення як теократизм. Тобто в Єгипті виникає й отримує свій подальший розвиток теократична доктрина державної влади.

Фараон, монополізуючи право на культову діяльність в державі, передавав цю функцію жерцям. Єгипетське жрецтво сформувалось і оформилось із середовища чиновників, коли з ускладненням системи державного управління виникла потреба в делегуванні культових функцій царя. Жрецтво, як клас, не було однорідним і складалось з цілої низки нерівних за своїм суспільним становищем груп. В епоху Стародавнього Царства навіть існували жрецькі корпорації до яких належали усі служителі одного бога чи одного храму. Також

жерців поділяли на тих, що служили в храмах богів і заупокійних храмах фараонів (храмові) та тих, які відправляли обряди в гробничих каплицях (гробничі). Загалом суспільний статус і матеріальне становище жерця залежало від того, до якої жрецької категорії (посади в системі державних рангів) він належав.

Для управління державою існував величезний адміністративний апарат, який керував економічною системою, виконував фіскальні, судові, поліцейські функції тощо. Обов'язки верховного помічника фараона виконував візир (египетський чаті). Йому були підзвітними всі відомства в державі, окрім військового (ним керував царевич, який мав успадкувати трон), а також він здійснював управління резиденцією фараона.

В номах на чолі чиновницького апарату перебували номархи, що були залежні від фараона, проте зберігали значні ознаки самостійності. В період Стародавнього Царства в системі державного управління існували залишки дуалізму (наслідок наявності в Єгипті двох незалежних царств): дві скарбниці, два хранителі печатки, фараон носив подвійну червоно-білу корону. Держава залишалась насамперед політичним об'єднанням номів – незалежних утворень, що зберігали незалежність стосовно інших частин Єгипту.

В межах чиновницького апарату особливе місце займали писарі, що обліковували військовозобов'язаних, укладали земельний кадастр, вели списки тих, хто обов'язково брав участь у польових роботах. Писарі не сплачували податків, звільнялись від різноманітних трудових повинностей, не могли бути покаранні за допомогою привселюдного побиття палицею.

У Єгипті вже періоду Стародавнього Царства існувала доволі складна судова система. Вищою судовою владою в державі володів фараон та візир. До складу так званих обласних судів входила номова знать. Судді вважались жерцями богині Маат (символізувала правосуддя і справедливість).

В кінці правління шостої династії фараони починають втрачати владу, зростає роль місцевої знаті, виникають сильні відцентрові тенденції. Починається період існування політично самостійних номів, що постійно ворогують між собою. Причиною чергового об'єднання Єгипту стало освоєння нових земель, удосконалення іригаційних споруд та потреба в утворенні більш досконалої зрошувальної системи. Це призвело до утворення нових політичних об'єднань на базі Гераклеопольського та Фіванського номів, які внаслідок довготривалої війни об'єдналися і розпочався етап Середнього Царства.

В цей період політична система Єгипту значно ускладнилася. Вплив родової аристократії був суттєво зменшений, а соціальною базою влади фараона став клас середніх та дрібних землевласників, який масово зростав у той час. Номархи на місцях перетворились на царських чиновників, що залежали від центру. Розширились та ускладнились функції візира. Візир разом із фараоном був верховним суддею, управляв царським двором, вирішував суперечки стосовно землі, керував військовими справами, контролював систему оподаткування, іригаційну систему, вів земельний кадастр, номархи звітували перед ним.

У середині XVIII ст. до н. е. в історії Єгипту розпочався II Перехідний період, що характеризувався значним ослабленням влади фараонів, що вилилось у громадянську війну, а згодом ослаблену і пошатовану державу завойовують чужоземні загарбники – гіксоси (етнічно неоднорідна група кочових племен, що проживали в північній Аравії та південній Сирії).

З часу вигнання гіксосів з Єгипту дослідники відрховують епоху Нового царства (1580–1085). Фараони 18 династії (Тутмос I, II, III) здійснюють низку походів в Сирію, Палестину, Нубію тощо. В результаті цих завоювань утворюється велетенська держава на межі двох материків: південна межа доходила до четвертого порогу Ніла, північна до Малої

Азії. Завойовані території потребували управління. З цією метою у захоплених областях призначалися намісники, створювалися гарнізони, будувалися фортеці, в яких перебували війська для контролю над провінціями.

У зв'язку зі значним розширенням території Єгипту суттєво змінилась система державного управління. З метою розподілу обов'язків та послаблення ролі візира, що фактично був єдиним керівником держави в період коли фараон перебував у поході, виникає два візир (один управляв південним, інший – північним Єгиптом). Розширюються і їхні функції. Основним обов'язком залишалось здійснення справедливого суду. Крім цього візир управляв величезним царським господарством, завідував всіма земельними справами, розглядав письмові прохання на ім'я фараона, кожного четвертого місяця, з метою отримання письмового звіту, направляв кур'єра до комендантів та сільських старшин, формував військо і відповідав за охорону царя під час подорожей, давав поради чиновникам, встановлював кордони номів, полів, розмір податків і зборів. В залі візира зберігалась документація номів.

На всіх ланках державного управління спостерігалась тенденція до централізації: функції номарха були суттєво обмежені й поділені між кількома посадами. Чиновники на місцях підпорядковувались на лише очільнику нома, а й безпосередньо візиру та центральному уряду.

Подальша історія Нового царства характеризувалась поступовим послабленням ролі фараона, посиленням номової знаті. На територію Єгипту нападають хети, внаслідок чого було втрачено значну частину володінь. Ці тенденції призводять до повного розпаду держави. Остаточний занепад відбувся коли Єгипет епохи Пізнього царства спочатку завойовували перси, а потім Олександр Македонський.

Всі ці інституційні зміни відбивалися у політичній думці Стародавнього Єгипту. З часу виникнення на території Єгипту держави формуються теоретичні уявлення про джерела політичної влади, особливості управління, різноманітні форми врядування тощо. Попри кілька тисячоліть історії джерел політичної думки стародавніх єгиптян залишилось мало, а саме «Повчання Птахотепа», «Послання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара», «Речення Іпусера», «Пророцтво Неферті» тощо.

Серед джерел політичної думки періоду Стародавнього Царства можна виділити насамперед «Повчання Птахотепа», авторства візира єгипетського фараона Айсеса (2690–2625 рр. до н.е.). У документі в поетичній формі пропонується піраміда влади єгипетського суспільства: боги (покровителі Єгипту), фараон, жерці, чиновники, рабовласники, вільні селяни та ремісники й найнижче розташовувались раби. Освячувався цей порядок богинею Маат, яка символізувала правосуддя і була втіленням справедливості. Птахотеп наголошує, що ні в якому разі не слід порушувати сформованої соціальної ієрархії, а тих, хто знаходиться на нижчих щаблях соціальної драбини закликає «гнути спину перед вищими керівниками та опустити руки для вітання» [1, с. 62].

У «Повчанні Птахотепа» сформульована низка принципів побудови суспільства. Насамперед, наголошувалось на рівності вільних від народження людей, що можна пояснити фактом подальшого формування панівної верстви та потребою у збільшенні могутності та чисельності цього прошарку. Тобто при наявності значних статків допускалась можливість підвищення рангу знатності єгиптянин. Метою життя кожної людини проголошувалось щастя та утверджувався принцип суспільної доброчесності (ка), який формулював етичні норми поведінки мешканців Єгипту.

Автором «Послання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара» (біля XXII – XX ст. до н.е.) вважається останній правитель десятої династії Ахтой III (або Хеті III). Це політичний трактат, що містить поради спадкоємцю стосовно особливостей управління.

Цар закликає сина визначити, хто є ворогами його держави й жорстоко з ними боротися, здійснюючи насамперед превентивні дії для запобігання різноманітним заколотам і бунтам. Зокрема, він пропонує відстежувати будь-яку підозрілу інформацію і карати можливих заколотників. Ворогом держави в трактаті оголошуються бідняки: «Той хто бідний – ворог. Будь ворожим до бідняка» [2, с. 31]. Особливо не радить автор долучати їх до війська, оскільки це може стати підставою для бунту.

Згідно із «Повчанням», фараон як представник бога на землі повинен бути усезнавцем, уміти переконувати людей не лише за допомогою військової сили, а влучно сказаного слова. Тобто до джерел влади окрім військової сили автор трактату відносить і авторитет. Для збереження державної влади володаря повинні не лише боятися, а також любити: «І будуть любити тебе люди, будуть пам'ятати за твою добротність» [2, с. 32]. Засобами досягнення авторитету вважалися володіння ораторською майстерністю, осягнення мудрості шляхом вивчення настанов предків, побожність, побудова нових і збереження старих пам'ятників та вівтарів. Володарю також слід було також повинен бути доброзичливим і дбати про добробут своїх підданих.

Особливо добрим, щедрим та мудрим слід бути у своєму ставленні до багатих та знатних людей, які оголошувались опорою володаря: «Звеличуй своїх вельмож, щоб вони чинили згідно із твоїми законами. Не повстане багатий у домі своєму. Власник майна не є тим, хто потребує<...> Великий цар величчю своїх вельмож. Могутній цар завдяки багатству своїх вельмож.» [2, с. 32].

Ще одним джерелом легітимації політичної влади називається військова сила. Автор наголошує, що основою держави є військо і закликає особливо дбати про молодих воїнів гарантуючи їм кар'єрне зростання та забезпечуючи їх майном, землею, худобою тощо.

Загалом у творі знаходимо поради бути справедливим («остерігайся карати несправедливо», «розбирайся у судових справах»), дбати про своїх підданих («зроби так, щоб замовк той хто плаче, не утискай вдову»), бути милосердним («не убивай, карай за допомогою побиття та ув'язнення»), мужнім («будь хоробрим, таким як я був»), богобоязним («створюй прекрасні пам'ятники для бога, живе в них ім'я того, хто їх створює», «укріплюй жертovníки, шануй бога») [2, с. 32-34]. Цікавим в контексті звинувачення бідняків у всіх бідах є вимога судити людину за її справами, а не соціальним статусом: «Не роби різниці між сином знатної людини та простолюдином. Наближуй до себе людину оцінюючи її справи» [2, с. 32].

Загалом твір є спробою апологетизувати єдину владу фараона, який був не лише представником бога на землі, що володіє усіма найкращими якостями монарха, а й сам міг бути божеством.

Два інших джерела – «Речення Іпусера» та «Пророцтво Неферті» датуються початком XVIII ст. і в поетичній формі оповідають про події громадянської війни в Єгипті близько 1750 р. до н.е.

Автор твору Іпусер, що, належав до заможної та привілейованої верстви докладно і дуже барвисто описує ці події, наголошуючи, що відбулось руйнування встановленого богами соціального порядку. Протиприродність того, що відбувається можна побачити у цілій низці цитат («Людина бачить ворога у власному синові», «всі посади не на своїх місцях, як перелякане стадо без пастуха», «земля перевернулася, як гончарне коло») [5, с. 43-45].

Автор пропонує читачеві детальну картину майже всіх сфер життя тогочасного Єгипту та наслідки їх руйнування. Він наголошує, що в результаті громадянської війни припинились відносини та торгівля, як внутрішня, так, зокрема, і з іншими країнами. На

шляхах в середині самого Єгипту поширеними стали розбій та грабунки. Відсутність безпеки призвела до припинення комунікації в середині країни, зникла низка товарів і розпочався голод («люди Єгипту їдять траву і запивають водою»).

Іпусер наголошує, що люди, які не знали закону, наважились на бунт проти царя: «Сталось те, що ніколи не траплялось, хевер (бідні люди) захопили в полон царя» [5, с. 45]. Разом із падінням царської влади була зруйнована і вся адміністративна організація, був знищений господарський апарат епохи Середнього царства («Руйнуються архіви, знищуються податкові декларації, чиновники убиті, а їх документи забрані») [5, с. 46]. Нещадно зруйнованою була також і судова система. Іпусер зазначає, що «великий будинок суду переповнений, бідні люди приходять і йдуть із судових палат. Свитки законів викинені. По них ходять на перехрестях. Судді розігнані по всій країні» [5, с. 46].

Внаслідок громадянської війни відбувся перерозподіл майна, власність фараона і знаті потрапила до рук селян і ремісників: «Той у кого не було майна, став власником багатств. Простолюдини стали багатими» [5, с. 46]. Також у «Реченні Іпусера» йдеться про те, що «варвари стали єгиптянами», що, на думку деяких єгиптологів, може означати звільнення рабів.

В реченні Іпусера зустрічаємо роздуми стосовно рівності та рабства. Свою позицію Іпусер обґрунтовує наступним чином: «Існують різні дерева (сикомори, сек, гену і зеву), більш цінні й менш цінні та ми їх розрізняємо, і тому ми повинні розрізнити господаря дому від його раба» [5, с. 45]. Ці рядки є першими задокументованими роздумами про те, що соціальна нерівність, рабство є нормальним, природним явищем. Виголошуючи свою промову начебто перед царем Єгипту, Іпусер обурювався тим, що в результаті перевороту раби почали «володіти вустами», бідняки отримали майно багатих, і останнім довелося працювати, чиновники були убиті, а придворні вигнані із царських володінь (люди заможні «поставлені до роботи над ручними млинами», «діти вельмож вигнані на вулицю», «цар захоплений бідними людьми», розкриті архіви та «розкрадені їх декларації») [5, с. 43–48]. Абсолютним руйнуванням освяченого богами порядку, була для Іпусера ситуація, коли бідняки, не здатні побудувати навіть хатини, стали власниками будинків, а селянин, який «не міг знайти собі биків, став власником великої кількості худоби» і навіть рабів. Таким чином автор доводить, що заколотники не намагались зруйнувати рабство як соціальний інститут, а прагнули самі стати рабовласниками.

Однією з причин громадянської війни Іпусер називає бездіяльність та брехливість безпосередньо фараона: «Ти робив все, щоб викликати це. Країна стала отруйною травою, що знищує людей» [5, с. 50]. Водночас автор наголошує, що всі біди Єгипту припиняться, як тільки природний порядок буде відновлений: «Але все буде добре, коли будуть відновлені всі посади та знать номів буде стояти й радіти, спостерігаючи за радістю у своїх будинках» [5, с. 51]. Також в тексті знаходимо прямий заклик відновлювати царську владу: «Знищуйте ворогів благородної столиці» [5, с. 51].

Схоже трактування подій пропонується в «Пророцтві Неферті». Пророкуючи майбутні нещастя мудрець наголошує на знищенні суспільного порядку та соціальної ієрархії («будуть скинуті вельможі»), руйнівних наслідках громадянської війни («чоловік буде убивати власного батька»), загрозі зовнішнього нападу («азіати спустяться в Єгипет через відсутність захисних укріплень»), можливості голоду («Ніл стане сушею, країна буде занурена в нещастя через брак їжі»), появі беззаконня та безладу («закони будуть постійно порушуватися діями», «будуть забирати в людини її речі та віддавати тому хто на вулиці») [4, с. 53–55].

Рецепт для подолання всіх нещастя пропонується традиційний – зосередження влади в руках сильного царя, який вижене загарбників і наведе лад в країні («правда стане на своє місце, а неправда буде усунута») [4, с. 54].

Детальну інформацію про виключну роль візира в системі державного управління та його функції знаходимо у «Розпорядженні про службові обов'язки верховного сановника», що міститься на стіні гробниці візира Рехміра, що жив в період царювання Тутмоса III (XV ст. до н.е.). Зокрема, наголошується на виняткових судових повноваженнях візира: «Нехай жоден сановник не привласнює собі права виносити вирок в палаті візира» [3, с. 75]. Також візир був зобов'язаний щоденно доповідати фараону про стан справ в обидвох частинах Єгипту, приймати відвідувачів, вислуховувати звіти чиновників, визначати розміри земельних наділів, призначати на посади сановників у Верхньому і Нижньому Єгипті, завідувати охороною фараона як в столиці, так і під час подорожей, визначати кордони областей, межі земельних наділів, пасовищ, храмових господарств, збирати податки. Візир долучався до всіх сфер життя держави та володів як адміністративно-управлінською так і військовою та економічною функціями.

Загалом основоположними принципами на яких будувалось суспільна система Єгипту були достаток, порядок і справедливість. Достаток гарантувався мешканцям при умові розумного й ошадливого ставлення до всіх створених богами благ. Порядок як принцип був запроваджений в момент творення світу і передбачав в тому числі дотримання суспільної ієрархії, повагу до таких соціальних інститутів як сім'я, ном, храм, держава. Справедливість, яка втілена в образі богині Маат, передбачала не лише справедливий розподіл благ, а й слідкування за дотриманням порядку встановленого богами, коли кожен інститут виконує свою функцію, а світ людей і природа перебувають у стані передбаченому задумом творця. Реалізація справедливості була головним завданням релігії, як соціального інституту. Слідкування за дотриманням цих принципів також покладалось на царя. Про наслідки порушення принципів порядку та справедливості детально розповідається в «Реченні Іпусера» і «Пророцтві Неферті».

Підсумовуючи, варто наголосити, що Стародавній Єгипет протягом кількох тисячоліть здійснював значний вплив на політичне, культурне та економічне життя сусідніх держав, а ідеї стародавніх єгиптян стосовно принципів реалізації політичної влади та особливостей державного будівництва є невіддільною частиною світової політичної думки.

Список використаної літератури

1. Коростовцев М.А. Литература Древнего царства (III тыс. до н. э.). История всемирной литературы: в 9 т. Т. 1. АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. Москва : Наука, 1983. С. 57–64.
2. Поучение гераклеопольского царя своему сыну Мерикара. Хрестоматия по истории Древнего Востока : учебное пособие в 2-х частях / под редакцией М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. Москва : «Высшая школа», 1980. Ч.1. С. 31–36.
3. Предписание о служебных обязанностях верховного сановника. Хрестоматия по истории Древнего Востока : учебное пособие в 2-х частях / под редакцией М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. Москва : «Высшая школа». 1980. Ч.1. С. 74–78.
4. Пророчество Неферти. Хрестоматия по истории Древнего Востока : учебное пособие в 2-х частях. / под редакцией М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. Москва : «Высшая школа». 1980. Ч.1. С. 53–56.
5. Речения Ипусера. Хрестоматия по истории Древнего Востока : учебное пособие в 2-х частях / под редакцией М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. Москва : «Высшая школа». 1980. Ч.1. С. 42–53.

**EVOLUTION OF VIEWS ON THE STATE AND POLITICS
IN THE SOURCES OF THE POLITICAL THOUGHT OF ANCIENT EGYPT**

Viktoriia Bun

Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,

Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

In the article the author investigated the features of the interpretation of sources of power and mechanisms of legitimation of the state in the sources of political thought of Ancient Egypt (“Teaching for King Merykara”, “The Prophecy of Neferti”, “The Ipuwer Papyrus”, “The Maxims of Ptahhotep”)

Key words: Ancient Egypt, “The Maxims of Ptahhotep”, “Teaching for King Merykara”, “The Ipuwer Papyrus”, “The Prophecy of Neferti”.